

УДК 81'373.611:811.161.2

КОНЦЕПЦІЯ СЛОВОТВОРУ І. І. КОВАЛИКА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

Євгенія Карпіловська

*Інститут української мови НАН України,
відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики,
вул. М. Грушевського, 4, 01001, Київ,
e-mail: karpilovska@gmail.com*

Проаналізовано концепцію словотвору як складника системи мови І. І. Ковалика в контексті теорії і практики сучасної слов'янської дериватології та тенденцій розвитку української мови. Окрему увагу приділено проблемам статусу словотвору як самостійного рівня системи мови, обґрунтуванню дериватами як його основної одиниці, взаємодії осново- та формантоцентричного підходів до аналізу форми та семантики дериватів.

Ключові слова: система мови, словотвір, основоцентричний підхід, формантоцентричний підхід, комплексна словотвірна одиниця, дериватама, дериват

Обґрунтованість і плідність певних наукових концепцій доводять, як відомо, практика і час. Сьогодні ми можемо з певністю твердити, що концепція системної організації похідної лексики – словотвору – І. І. Ковалика пройшла перевірку часом і практикою наукових досліджень, вона беззаперечно довела свою дієвість у розв'язанні нових завдань теорії та практики української і, ширше, слов'янської дериватології. Щодо загальнослов'янського контексту наукової спадщини І. І. Ковалика, то про це свідчить незмінне звернення до неї зарубіжних дериватологів, а часом і таке її багаторічне вникливе вивчення, яке демонструє відомий польський дериватолог Я. Соколовський [12]. До завдань, які, на мій погляд, з особливою переконливістю унаєвнили життєздатність тієї моделі будови словотвору й опису словотворення, яку запропонував І. І. Ковалик, належить осмислення сучасних процесів словотвірної номінації в українській мові. Вивчення тенденцій розвитку сучасного українського лексику передбачає виявлення його мобільних ділянок, а з огляду на провідне місце словотвірної номінації в його оновленні – встановлення словотворчих ресурсів номінування нового в житті української спільноти, забезпечення нових когнітивних і комунікативних потреб українців, їхніх нових мовних смаків. Розв'язання цих актуальних теоретичних і практичних завдань сучасної української дериватології відбувається в ширшому контексті вивчення тенденцій розвитку української мови в нових суспільно-політичних обставинах її функціонування, у статусі мови Української держави, а також у взаємодії процесів, спрямованих на збереження самобутності української та інших слов'янських мов перед загрозою глобальної англізації.

Усвідомлення плідності багатьох ідей і спостережень І. І. Ковалика потребувало належного не лише теоретичного, а й фактографічного підґрунтя. Їх застосування в практиці наукових досліджень, як і доведення їхньої вірогідності уможливив досвід української і в цілому слов'янської дериватології, накопичений за останні десятиліття, зокрема, створення низки різнотипних морфемних і словотвірних словників української мови: Л. М. Полюги, З. С. Сікорської, І. Т. Яценка,

Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк. Теоретичний апарат української дериватології на засадах, які І. І. Ковалик виробив ще в своїй фундаментальній праці „Вчення про словотвір” [8] і поглибив в узагальнювальному своєму „Вступі” до тому „Словотвір сучасної української літературної мови” в академічній граматиці „Сучасна українська літературна мова” [7], відшліфовано й поглиблено опрацьовано в монографічних дослідженнях когорти українських дериватологів кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Н. Ф. Клименко, І. Й. Ощипко, К. Г. Городенської, Я. В. Закревської, В. О. Горпинича, П. І. Білоусенка, В. В. Грещука, М. В. Кравченко, Є. А. Карпіловської, С. О. Соколової, Г. М. Вокальчук, О. А. Стишова, Л. В. Струганець, З. О. Валюх, В. П. Олексенка, Ж. В. Колоїз, А. М. Нелюби, М. І. Навальної, О. П. Кушлик, А. А. Таран та інших дослідників. Стан теорії і практики української дериватології, моделювання словотворчих ресурсів української мови на зламі тисячоліть віддзеркалили енциклопедія „Українська мова” (2000, 2004, 2007), словник Л. О. Вакарюк і С. Є. Панцьо „Український словотвір у термінах” (2007).

Саме заклик І. І. Ковалика „вивчити всі системи родового і видового типів в їх органічних взаємозв'язках і взаємообумовленості” [7, с. 23] спонукав наш колектив – групу співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (нині цей колектив продовжує свою роботу в складі Інституту української мови НАН України) – розпочати в 1988 р. під керівництвом д. ф. н. Н. Ф. Клименко створення комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови (далі – МСФ, докладніше про будову та здобутки використання фонду див. [4, с. 94 - 106]). В основі цієї багатолітньої роботи лежав висновок І. І. Ковалика та інших дослідників українського словотвору про синтетизм української номінації [1]. Тяжіння до синтетизму (однослівності) в номінації підтримує риси української мови як мови флективного типу. МСФ дає картину словотворчих ресурсів української мови, засвідчену авторитетними й показовими за своїми реєстрами словниками, виданими протягом 1970 - 1989 рр. Зокрема, серед джерел формування МСФ – 2 - томний „Частотний словник сучасної української художньої прози” за редакцією В. С. Перебийніс (К., 1981), в основі якого лежить півмільйонна вибірка текстів, показових для реального стану функціонування українського лексикону середини ХХ століття. Реєстр слів МСФ, який налічує понад 177 тис. одиниць, дає змогу змоделювати „портрет” словотвірної номінації нової української мови від І. П. Котляревського до кінця 1980 - х років, а враховуючи нові слова, вміщені в таких джерелах формування МСФ, як додаток на літери А - П до ХІ тому академічного тлумачного „Словника української мови” (К., 1970 - 1980) та орфографічна частина „Словника-довідника з правопису та слововживання” С. І. Головащука (К., 1989) – і про її стан наприкінці ХХ ст. Для роботи з реєстром ми разом з математиком - програмістом В. С. Карпіловським створили спеціальну інформаційно - пошукову дослідницьку систему „Український глосарій”, інтерфейс якої дає змогу дослідникам вивчати склад ресурсів українського морфологічного словотворення за широким спектром їх формальних, семантичних і функціональних характеристик (позиційних, комбінаторних, частотних), у межах типів і класів морфем, а також у словотвірних рядах і гніздах. Ресурси сучасного українського семантичного (внутрішнього) словотворення – окрема важлива тема, що потребує відповідних процедур аналізу тенденцій розвитку семантики слів. Вкажу тут лише на необхідність розрізнення процесів, що відбуваються в межах системи української мови, і наслідків прихованого запозичування, які часом з огляду на спільність семантичних змін у мовах важко буває розрізнити, пор.: *прозорий* в новому значенні ‘законний, чесний’ (*прозорий тендер, прозора економіка*) і англ. *transparent* або *артикулювати* в значенні

‘чітко виявляти, формулювати щось’ (*артикулювати думку (ставлення до чогось, інтересу)*) і франц. *articuler* ‘викладати за пунктами; обмежувати, членувати’.

МСФ з його детальним описом словотворчих ресурсів української мови на кінець XX ст. слугує нам еталоном для зіставлення з їх станом у першій половині XX ст. і на початку XXI ст., за вже понад 20 років функціонування української мови в статусі мови держави. Комп'ютерний фонд інновацій в українській мові (далі – КФІ), який колектив відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України формує від 2006 р. за матеріалами українських ЗМІ, художньої і наукової літератури, публіцистики, українськомовної інтернет-комунікації, подає тенденції використання наявних словотворчих ресурсів та їх оновлення в сучасній мовній практиці. На сьогодні цей фонд містить понад 28 тис. мікроконтекстів уживання лексико-словотвірних інновацій різних типів (новотворів, новозапозичень і неосемантизмів). Для виявлення тенденцій оновлення українського лексикону, як за рахунок інновацій, так і завдяки активізації призабутої та пасивізації суспільно не запитаної лексики, був запропонований спеціальний формат, який ми назвали „портретом слова” [5]. Він передбачав опис широкого спектру формальних, семантичних і функціональних ознак мобільних лексем (похідних і непохідних), відстежування тенденцій розвитку їхніх синтагматичних, парадигматичних, епідигматичних, функціональних властивостей. Отже, у КФІ накопичувалося і впорядковувалося відомості про співвідношення в сучасному українському лексиконі різних способів номінування нових реалій, явищ, процесів, вияви реакції української мови на зміну суспільно-політичних, ідеологічних, культурних стереотипів упродовж XX - початку XXI ст., а отже, він уможливило встановлення не лише джерел, способів та засобів сучасної української номінації, передусім словотвірної, а й їхньої конкурентоздатності, прогнозування перспектив усталення в мові того чи того позначення. Зокрема, матеріали КФІ дають підстави для з'ясування тенденцій формально-семантичного й комунікативно-прагматичного розподілу у мові питомих і запозичених, синтетичних і аналітичних номінацій, їхньої відповідності чинним мовним нормам та впливу на них.

Необхідність інтенсивного розвитку лексикону, спричинена новим статусом української мови, її функціонуванням в нових сферах суспільного життя після 1991 р., гостро ставить питання про активність тих чи тих словотворчих ресурсів у трактуванні цього терміна в концепції І. І. Ковалика як усього мовного будівельного матеріалу, з якого „вже утворились або ще утворюються нові слова різними словотворчими способами” [8, с. 92]. Важливим для наших дальших міркувань є і висновок І. І. Ковалика про різну міру активності словотворчих ресурсів „в процесі постійного збагачення лексичного складу” мови [Там само]. Він, зокрема, наголошував на тому, що увагу дослідника мають привертати як причини й наслідки активізації ресурсів у певний період розвитку мови, так і передумови згасання їхньої активності або й повної її втрати. До тих координат дослідження активності словотворчих ресурсів мови, які визначив І. І. Ковалик, додаю лише одне уточнення. Між ресурсами та способами їх реалізації для творення нового слова пролягає розмаїта зона конкретних зразків, моделей словотворення, які й слугують інструментом втілення словотворчих ресурсів у новій похідній одиниці номінації. Таке трактування поняття *словотворчі ресурси*, на мою думку, цілком відповідає значенню етимона слова *ресурси* – латинського дієслова *resurgere* ‘знову виникати, з'являтися’, адже для того, щоб створити нове, потрібні і сировина, і інструмент, і зразок того, як це нове побудувати. Закономірно питання про міру активності словотворчих ресурсів спонукає дослідників встановити на новому етапі функціонування української мови і в контексті нових її завдань центр і периферію

словотвірної системи української мови як такої, що передусім забезпечує нові когнітивні й комунікативні потреби та запити українських мовців.

У концепції словотвору І. І. Ковалика знаходимо різні підходи й можливості для систематизації наслідків сло ду їхньої участі в процесах мовної концептуалізації світу, так і з погляду їхньої ролі у мовній категоризації, ідентифікації похідних номінацій та їхньої конкретизації, ролі в профілюванні певних понять. Такий розгляд словотвору в різних аспектах у концепції І. І. Ковалика виявлено і у взаємодії осново – та формантоцентричного підходів до аналізу формально-семантичної будови похідного слова, і в обґрунтуванні основної одиниці словотвірного рівня мови – *дериватема*.

Не побоюся сказати, що в своєму розумінні дериватемами як осердя структури словотвірної системи мови І. І. Ковалик випередив свій час, а тому, на превеликий жаль, це його теоретичне прозріння досі ще належно не поціноване як українськими, так і в цілому слов'янськими дериватологами. Безперечно, для цього були об'єктивні причини і головна з них – відсутність фронтального опису словотворчих ресурсів мови з погляду як їхньої активності, так і питомої ваги в словотвірній системі, тобто спектру охоплення словотвірних категорій, категорійних і розрядних значень певних словотворчих формантів в їхній взаємодії з певними типами твірних основ, взаємодії моделей і способів словотворення у реалізації семантичних валентностей твірних слів, словосполук і висловлень. Лише сьогодні до цього наближаються ті слов'янські мови, для яких створено фундаментальні пояснювальні, частотно-валентні словники словотворчих одиниць різної складності, такі, як „Морфемний словник” Л. М. Полугои (1983), „Українсько-російський словотворчий словник” З. С. Сікорської (1985), „Словник афіксальних морфем української мови” Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, В. С. Карпіловського, Т. І. Недозим (1998), „Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями” Є. А. Карпіловської (2002), „Шкільний словотвірний словник сучасної української мови” Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк (2005), „Словник словотвірних гнізд сучасної загальнопольської мови” у 4 - х тт. Г. Ядацької, М. Скаржинського, Т. Фогельзганг та ін. (2001-2004), „Російський дериваційний словник” Д. С. Уорта, А. С. Козака і Д. Б. Джонсона (1970), „Словотвірний словник російської мови” у 2 - х тт. О. М. Тихонова (1985), „Словник словотворчих афіксів сучасної російської мови” І. С. Улуханова і В. В. Лопатіна (2016), „Словотвірний словник сучасної болгарської літературної мови” за ред. Й. Пенчева (1999), „Словник кореневих морфем словацької мови” М. Соколової, М. Олоштяка і М. Іванової (2005, 2007, 2012) та ін.

У фокусі уваги дослідників оновлення мови незмінно перебувають позначення нових концептів і цілісних концептосфер, а також відмітні зрушення в осмисленні вже наявних семантичних просторів. Вербалізація нових понять або нових когнітивних ознак понять, уже реалізованих у мовній свідомості українців, неминуче передбачає вибір номінаційного ресурсу для побудови їх позначень. Такий вибір мовець здійснює в номінаційному полі, межі якого окреслюють опозиції когнітивних структур різних типів, оформлених питомим чи запозиченим (іншомовним) номінаційним ресурсом, для української мови, переважно словотворчим, а отже, як основним, так і формантним. Якраз необхідність обґрунтувати вибір того чи того словотворчого ресурсу для вербалізації певного поняття чи його ознаки й увиразнює, на моє глибоке переконання, сутність і ефективність дериватемами як виверщення системної організації похідної лексики. Нагадаємо її розуміння І. І. Коваликом; „Дериватема, – писав він, – це таке словотвірне поняття, яке характеризується загальним словотвірним значенням і відповідною словотвірною структурою (словотвірною формою, обумовленою певним

способом словотворення". І далі: „Характерною властивістю дериватемного рівня є те, що його лінгвооддиниці – дериватемами утворені за допомогою різнорівневих величин, і тому він певною мірою є „надрівневим”, а не міжрівневим лінгворівнем” [9, с. 318 - 319]. Отже, спираючись на таке трактування дериватемами, можна визначити її як комплексну словотвірну одиницю, що виявляє втілення загальних (категорійних) словотвірних значень у спектрі моделей словотвірних структур, які, у свою чергу, становлять поєднання конкретних твірних основ і формантів. Такий спектр для ефективності вибору найкращого ресурсу вербалізації певного поняття повинен бути градуйованим за показниками активності словотвірних структур у мовній діяльності спільноти на певному етапі її історичного розвитку, у певних сферах функціонування мови та в певних комунікативних ситуаціях. Визначення дериватемами в концепції словотвору І. І. Ковалика корелює з концепцією словотвору чеського вченого М. Докуліла як взаємодії ономазіологічних і словотвірних структур. Сама ж градуальна будова дериватемами як комплексної словотвірної одиниці органічно вписується в загальну польову структуру словотвору, окреслену опозицією його ядра та периферії. З цього погляду різні за своєю продуктивністю та активністю словотвірні структури в складі дериватемами в трактуванні І. І. Ковалика співвідносяться з такими уявленнями про опозиції ядра й периферії словотвору у сучасній слов'янській дериватології, як протиставлення 1) дериватів з повним та неповним ступенем подільності основ (Н. О. Янко-Триницька, М. В. Панов, Л. П. Крисін, В. І. Максимов), 2) повних і неповних словотвірних квадратів (Дж. Гринберг), 3) власне дериватів, семантику яких описують парафрази, й ономазіологічних, або асоціативних дериватів, описуваних перифразами (А. Нагурко), 4) неідіоматичних та ідіоматичних словотвірних типів похідних (В. В. Лопатін, І. С. Улуханов); 5) похідних, подільних та оформлених слів (О. А. Земська).

Як зазначав свого часу Л. В. Щерба, найцікавішими для дослідника є перехідні, синкретичні явища, оскільки саме вони виявляють паростки нового в мові, напрями її можливого розвитку. До того ж такі ділянки мовної системи між її ядром та периферією слугують зайвим доказом міри стабільності й активності тих моделей номінування і комунікування, на яких вони ґрунтовані. Нині спостерігаємо це на прикладі численних новотворів-іменників як основного класу слів – вербалізаторів нових концептів або нових аспектів відомих концептів. У показовості іменників для вивчення нових явищ у когнітивній і мовній свідомості сучасного українця переконує хоча б розгляд численних новотворів з категорійним значенням ‘опредметнена дія’. Свого часу ї значущість у номінаційному корпусі мови переконливо показав у своїх працях І. І. Ковалик [8; 10 - 11]. Вісь „протистояння” свого й іншомовного словотворчого ресурсу для означення поняття ‘опредметнена дія’ в свідомості сучасних мовців задає опозиція словотворчих моделей з питомим суфіксом - **нн(я)** та його варіантами - **енн(я)/інн(я), - уванн(я)/юванн(я)** та іншомовним суфіксом - **аціј(а)** з варіантами - **ізаціј(а)/изаціј(а)** та. Передусім упадає в око розширення твірної бази таких іменників, зокрема залучення до цього ресурсу словотворення власних назв (імен, прізвищ, назв географічних об'єктів тощо), а також семантико-стилістична диференціація спільнокореневих конкурентних утворень з цими суфіксами. Завдяки новим твірним основам видозмінюється підстава формування семантики опредметненої дії в українських іменниках. Звертає на себе увагу безпосереднє творення таких абстрактних назв від імен (іменників чи прикметників) за, як правило, відсутності дієслів – найменувань самої такої дії: *алергізація, бартеризація, вестернізація, московізація, мінізація* тощо. Формуються й антонімічні опозиції з такими похідними, які окреслюють різні фази перебігу означеного ними процесу набуття певних ознак чи властивостей:

комунізація – декомунізація, тінізація – детінізація, десталінізація – ресталінізація, деукраїнізація – реукраїнізація та ін., а також формуються їхні тріади з нейтральною назвою дії: ідеологізація – деідеологізація – реідеологізація, соціалізація – десоціалізація – ресоціалізація. Водночас іменники з питомим суфіксом -нн(я) з'являються в парі з твірним дієсловом, а отже, спираються на його семантику: акціонувати – акціонування, ветувати – ветування, зомбувати – зомбування, політикувати – політикування. Деривати, створені за допомогою питомого ресурсу, також здатні утворювати опозиції на позначення різних фаз виконання дії: удержавлення – роздержавлення чи інфікування – дезінфікування – реінфікування.

З'ясувати місце і роль у сучасній словотвірній номінації кожного з цих типів дериватів і допомагає поняття деривативи. Як еталон для зіставлення вже реалізованого, усталеного в системі сучасної української мови й нового, ще великою мірою не кодифікованого в нормативних словниках і граматиках, статичного й динамічного, може слугувати модель деривативи словотвірної категорії 'опредметнена дія'. Таку модель дають змогу побудувати вищезгадані „Словник афіксальних морфем української мови” і „Кореневий гніздовий словник української мови”, укладені за матеріалами МСФ, а також ідеографічний словник нової лексики „Активні ресурси сучасної української номінації” (2013), укладений за матеріалами КФІ [5].

Ядро обговорюваної деривативи словотвірної категорії 'опредметнена дія' визначають типи словотвірних структур із суфіксами -нн(я), -аці(я), -ізаці(я)/-изаці(я), периферію різної міри віддалення від ядра формують деривати із суфіксами -б(а) боротьба, -н(а) війна, -атик(а) п'ятика та ін. МСФ, у словах якого виділено суфікси-омографи, дає змогу побудувати градуальну структуру цієї деривативи на надійних кількісних показниках. У генеральному реєстрі МСФ вміщено 72 277 іменників, з них понад 10 тис. дериватів зі значенням опредметненої дії та стану. Його в структурах слів реалізують понад 100 суфіксів різної словотвірної активності – від -нн(я) (7094 слова), до поодиноких утворень на зразок *нудьга*, *війна* чи *подригус*. Картина кількісного розподілу дериватів з певними суфіксами в складі цієї деривативи обнадійливо доводить перевагу питомих ресурсів у „розпрацьованні” цього поняття в українській мові: якщо із суфіксом -нн(я) та його ускладненими варіантами -анн(я), -енн(я), -інн(я) створено в цілому 9304 слова в реєстрі МСФ, то іменників із суфіксами-варіантами -ізаці(я)/-изаці(я) в ньому на кілька порядків менше, відповідно, 44 і 42. Таке співвідношення підтверджують і відомості словників, виданих після 1991 р., зокрема словників нових слів. До того ж, інтенсивне знеросійщення цієї категорії за рахунок заміни віддієслівних іменників із суфіксом -к(а) іменниками з питомим суфіксом -нн(я) чи його варіантами (*чищення* ≠ *чистка*, *оброблення* ≠ *обробка*) також підтримує перевагу питомого словотвірного ресурсу і сприяє відновленню та збереженню її „національного обличчя”. Звертає на себе увагу й спосіб творення іменників із запозиченими формантами здебільшого черезступеневим словотворенням безпосередньо від іменника іншомовного походження, з пропуском такту творення відіменникового дієслова: *бутон* – *бутонізація*, *бартер* – *бартеризація*. Порушення правил творення повного словотвірного ланцюжка у цих випадках увиразнює іншомовний статус таких утворень в українській мові і в багатьох випадках змушує мовців шукати їм питомих відповідників, які стимулюють появу твірних для них дієслів, а отже, сприяють вирівнюванню словотвірних ланцюжків згідно з правилами української дериваційної граматики: *зомбі* – *зомбувати* – *зомбування* і *зомбі* – *зомбізація*. Показово й те, що іменники із суфіксами -ізаці(я)/-изаці(я), утворені від питомих або давно засвоєних українською мовою іменників, мають переважно експресивно-оцінний,

оказіональний статус: *жебракізація, лівізація, мінізація*. Отже, узагальнення в дериватемі моделей творення слів з певним категорійним словотвірним значенням унаслідок не лише спектр ресурсів мови для вербалізації певного поняття, а й реальний перебіг цього процесу на певному етапі розвитку мови.

Структурування категорійного значення дериватами, а саме: врахування градації властивих йому розрядних (часткових) значень, якій І. І. Ковалик свого часу приділив окрему увагу в підсистемі словотворення іменника [10], також відкриває нові можливості для вивчення сучасних тенденцій актуалізації понять і розвитку словотвірної номінації. Водночас для формування дериватом важливого значення набуває вироблення засад виділення категорійних словотвірних значень, встановлення ступеня їхньої деталізації. Скажімо, чи зупиняємося ми в процесі структурування категорійних значень на опозиції 'істота – неістота', чи деталізуємо кожен з членів такої опозиції на підставі серійності, регулярного творення дериватів з такими розрядними значеннями, як 'особа', 'тварина', 'птах' або 'предмет', 'явище природи', 'рослина' Аспектуалізація (профілювання) певних понять нерозривно пов'язана з деталізацією форми та семантики номінацій, тобто з намаганням мовців виразити в окремій формі певні властиві означуваному поняттю інтегральні та диференційні ознаки. У цій тенденції розвитку мови виявлено її інтелектуалізацію, а часом і професіоналізацію засобів номінації та комунікації. Нині спостерігаємо це в розвитку окремих розрядів слів із синкретичною семантикою. За нашими матеріалами, цей процес заторкнув лексеми як з граматичною, так і з лексико-граматичною (словотвірною) семантикою. Його активно виявляють, наприклад, двовидові дієслова та похідні іменники – найменування особи за професійною діяльністю. У перших активно заповнюється позиція протиставного дієслова доконаного виду (*зліквідувати, засоціювати, здетонувати, сконсолідувати, скоординувати*), у других – позиція протиставного іменника зі значенням особи жіночої статі (моції), пор. такі новотвори, як *лідерка, прем'єрка, дизайнерка, держсекретарка, дервішка, рокерка, популістка, регіоналка, детективниця, творчиня*. Сучасна мовна практика дає підстави переглянути або, принаймні, уточнити деякі усталені в нормативних граматиках погляди, зокрема, стосовно того, що „перфективація словозмінного типу для двовидових дієслів мало характерна” [2, с. 232].

На особливу увагу заслуговує вивчення процесів активізації питомих українських ресурсів номінування, виявленої насамперед у реактивації власне українських словотворчих моделей, конкуруванні питомих та іншомовних словотворчих засобів, адаптуванні і калькуванні іншомовної лексики. Найпоказовішими щодо цього є на сьогодні такі ділянки українського лексикону та граматичного ладу мови, як активні дієприкметники теперішнього часу, субстантивати яких скальковані з російських зразків. На їхню заміну дедалі успішніше творять віддієслівні і відіменникові іменники (*мітингар, мітингувальник* замість *мітингующий* або *пікетувальник* замість *пікетующий*). До таких ділянок належать також іменники на позначення особи за професією чи предметів за виконуваною функцією із суфіксами **-чик/-щик** на зразок *комп'ютерищик, електронщик, піарищик, газетчик, датчик, розмітчик*, що їх замінили деривати *комп'ютерник, електронник, піарник і піарівець, газетник і газетяр, давач, розмітник*, запозичені дієслова з інтерфіксом **-ир** - *марширувати, сортирувати, масирувати*, які нині майже беззастережно замінили лексеми з простими суфіксами *маршувати, сортувати, масувати* (за винятком дієслів-омонімів на зразок *біс – бісувати і біс – бісирувати*, хоча можливе й *бісувати*), прикметники із суфіксами **-ональн(ий), -альн(ий)** *емоціональний, професіональний, категоріальний*, фіксовані словниками радянської доби, що не витримали конкуренції з лексемами *емоційний, професійний*,

категорійний, хоча цей ресурс і використано для розрізнення паронімів *музикальний – музичний, професійний – професіональний* та ін.

Разом з тим потреби суспільної практики часом виявляють більшу конкурентоспроможність іншомовних словотворчих ресурсів порівняно з питомими, особливо у професійних відділах українського лексикону. Проте і в таких випадках вони не витісняють питомих словотворчих ресурсів, а вступають із ним у гіперо-гіпонімічні відношення, забезпечуючи номінацію різних аспектів понять, функціонування дериватів у різних сферах і ситуаціях комунікації. Це переконливо доводить змагання за провідне місце в словниковому фонді сучасної української мови таких номінацій, як *інтернет (Интернет), інет (Инет, I-нет), нет і міжмережжя (Міжмережжя, МіжМережжя), ЗМІ, ЗМІК і мас-медіа (мас-медіа, медіа, медія, медіа), мобільний, мобілка і стільник (стільничка), особовий, SMS, SMS-повідомлення (смс-повідомлення) і есемеска* та інші [3]. Всебічний аналіз їх семантики, словотворчого потенціалу, номінаційної активності та комунікативної значущості дасть змогу виробити надійні практичні рекомендації щодо гармонійного розвитку українського лексикону, дотримання необхідної рівноваги між його відкритістю до контактів з іншими мовами (запозиченими ресурсами) та збереженням його національної самобутності (питомими ресурсами).

Норма мови, критерії її встановлення, значення норми для єдності мови і суспільства – ці питання сьогодні в полі особливої уваги не лише мовознавців, а й усіх, хто працює з мовою професійно, хто розуміє, що високорозвинена мова – показник високої культури суспільства. Як ми розуміємо сьогодні норму, на що спираємося, визначаючи її? Гостродискусійним, відкритим залишається питання, чи спираємося ми на реальний стан української мови, вдаючися сьогодні до вноормування інновацій, передусім нової лексики, або усуваючи з мови кальки з чужих зразків? Якщо так, то на основі чого ми, мовознавці, формуємо наше уявлення про сьогодення української мови? Очевидно, питання можна сформулювати й так: наскільки корпус мови, зафіксований у словниках, граматиках, текстах і правописі радянської доби, відповідає корпусу мови, що функціонує у реальній мовній практиці початку XXI століття? І якщо ні, то як і що саме слід у такому новому корпусі мови змінювати, за якими критеріями і на яких засадах, зокрема в похідній лексиці, яка за відомостями нашого МСФ становить в лексиконі української мови близько 86 %?

Повне уявлення про такий новий корпус мови нам може дати мовна діяльність сучасного українського суспільства, змодельована в її повному обсязі. на надійних теоретичних і методико-процедурних засадах в різнотипних словниках нового покоління, нових теоретичних і практичних граматиках, текстових корпусах різної будови та призначення, у новій редакції українського правопису. Співвідношення нового й старого корпусів і давало б нам, мовознавцям, надійні знання про вплив інновацій на мовну норму, а точніше, про взаємодію інновацій і чинної мовної норми. Звичайно, одержання вичерпного корпусу мови залишається недосяжною вершиною. Проте, не маючи сьогодні такого вичерпного знання про новий стан української мови і плекаючи її зразок, усталений раніше, чи не наражаємося ми, за слушною пересторогою Юрія Володимировича Шевельова, на загрозу прірви між реальним станом мови і тим її ідеальним образом, який створили вчені-мовознавці? Однак дорогу здолає той, хто йде. Розв'язання цього мовознавчого надзавдання – створення нового нормативного корпусу української мови – можливе лише завдяки неухильному, планомірному збиранню живомовного матеріалу та його вдумливому аналізу. Таке вивчення живої мовної практики (згадаймо тут з вдячністю приклад наших попередників, зокрема роботу Комісії зі створення словника живої української мови в 1920 - 1930 - х рр., і багаторічну

грунтовну теоретичну й практичну підготовку до укладання нашого академічного тлумачного 11 - томника) передбачає, зокрема, врахування всього функціонального потенціалу інновацій різних типів, з усією можливою увагою до їх комунікативної та системної підтримки. Функціональний потенціал інновацій розумію як сукупність усіх їх відношень з іншими одиницями системи мови й тексту, а саме: синтагматичних (сполучувальних), парадигматичних (одно - і багаторівневих) та епідигматичних (дериваційних та асоціативних). Сформувавши якомога повніший „портрет” нового слова, простеживши етапи його входження в мову, а саме: 1) окремих факт уживання в тексті певної сфери діяльності або в певній комунікативній ситуації; 2) зростання частоти таких уживань; 3) розширення спектру типів текстів і ситуацій; 4) формування відношень з іншими одиницями тексту або системи мови, мовознавець може з'ясувати характер і міру впливу такої інновації на чинні норми мови, її відповідність/невідповідність їм. Аналіз української лексики, яка виявила стабільність у мовній практиці останнього часу, доводить, що її вплив на лексичну й словотвірну мовну норму передусім виявлений в неосемантизації наявних основ і поповненні корпусу мови новими основами для словотворення як незмінно провідного способу української номінації. Щодо словотворчих засобів, то тут передусім слід відзначити активізацію вживання слів як основ - категоризаторів нових композитів. На це вже звертала увагу Н.Ф.Клименко [6, с. 134 - 244] та інші дослідники, вважаючи цілком слушно, що в цьому виявлено тенденцію до інтелектуалізації мови, аспектуалізації та нюансування понять. Маю на увазі нові словотвірні ряди з кінцевими основами **-простір, -структура, -проект, -формат, -поле, -контекст, -вимір, -кермо, -світ, -ресурс** тощо на зразок *інтернет-простір, інформпростір; бізнес-структура, політструктура, піар-структура; телепроект, кінопроект; біополе, медіаполе; соціоконтекст, медіаконтекст; інтернет-вимір, медіавимір*. Проте основним для вноормування і дальшої кодифікації інновацій залишається сама запитаність таких найменувань суспільною практикою, потреба в них мовців, вага для суспільної свідомості того поняття, тієї когнітивної структури, які вони позначають.

Сьогодення української мови в Україні великою мірою визначено нашими знаннями про її реальний стан, про ті процеси, які відбуваються в її системі, зміни, які сталися в обставинах її функціонування. Такі знання дають змогу дослідникам на надійній основі не лише підтримувати літературний взірець мови, той її зразок, який забезпечує єдність українськомовної спільноти, а й здійснювати вноормування та кодифікацію змін у мові, зокрема кодифікацію нового в ній, різноманітних словотвірних інновацій. Концепція словотвору, системної організації похідної лексики І. І. Ковалика, зокрема обґрунтування надрівневої комплексної одиниці словотвору – *дериватема* – в нових обставинах функціонування української мови доводить свою дієвість і перспективність, дає змогу аргументовано, спираючись на багатолітні надбання української і слов'янської дериватології, успішно вирішувати нові теоретичні й практичні проблеми розвитку лексики та граматичного ладу сучасної української літературної мови.

1. *Вихованець І. Р.* Синтетизм // Українська мова: Енциклопедія. – Київ, 2007. – Вид. 3 - є. - С. 619.
2. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – Київ, 2004.

3. *Карпіловська С. А.* Активні ресурси сучасного українського словотворення // Творба речі и њени ресурси у словенским језицима. – Београд, 2012. – С. 97-107.
4. *Карпіловська С. А.* Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика / С. А. Карпіловська. – Дніпропетровськ, 2006.
5. *Карпіловська С. А.* Передмова / С. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк. Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики; ред. С. А. Карпіловська. – Київ, 2013. – С. 6 - 17.
6. *Клименко Н. Ф., Карпіловська С. А., Кислюк Л. П.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, С. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк; за ред. Н. Ф. Клименко. – Київ, 2008.
7. *Ковалик І. І.* Вступ. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову // Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці. / І. Ковалик; упоряд. та автор передмови В.Грещук. – Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч. І. – С. 170-235.
8. *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір // Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці. / І. Ковалик; упоряд. та автор передмови В.Грещук. – Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч. І. – С. 21-169.
9. *Ковалик І. І.* Про основну мовну одиницю словотвірного рівня // Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці. / І. Ковалик; упоряд. та автор передмови В.Грещук. – Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч. І. – С. 314-319.
10. *Ковалик І. І.* Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик. – Львів, 1958. – Ч. І.
11. *Ковалик І. І.* Словотворча категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1963. – Кн. 7 - 8. – С. 54-61.
12. *Sokołowski J.* Iwan Kowałyk i słowotwórstwo słowiańskie // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. – Київ, 2009. – С. 250-259.

*Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2017
доопрацьована 10. 06. 2017
прийнята до друку 13. 08. 2017*

CONCEPTION OF WORD-FORMATION BY I. I. KOVALYK IN THE CONTEXT OF MODERN SLAVIC DERIVATOLOGY

Ievgeniia A. Karpilovska

*Senior researcher of the Institute of the Ukrainian language, the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of lexicology, lexicography and structural and mathematical linguistics,
4 Hrushevsky Street, 01001, Kyiv, Ukraine
Tel. (+38 044)-279-20-37
e-mail: karpilovska@gmail.com*

The concept by Ivan Kovalyk of word-formation as a component of language system are considered in this article within the context of the theory and practice of modern Slavic derivatology and trends of the development of the Ukrainian language. Special attention is paid to the justification of the concept *derivateme*. The urgency of derivateme to which the status of the basic unit of word-formative system of language was given in the concept by Ivan Kovalyk is

underlined. Ivan Kovalyk had determined derivateme as a top-level complex systemic word-formative unit which models the interaction of categorical word-formative meaning with formal word-formative structures. Derivateme summarizes the whole spectrum of word-formative resources available in the language for verbalization of certain concepts. It is completed structure of word-formative system by national language. On the basis of conception by Ivan Kovalyk the article suggests to arrange word-formative structure within derivatememes according to the their productivity and activity or to form derivateme as a gradual opposition. Due to this structure of certain derivateme will present center and periphery of language resources for the nomination of certain categorical meaning. Such model of derivateme is demonstrated in the article by derivatives with categorical meaning 'action as subject'. Derivateme also opens prospects for the researchers and speakers to determine the competitiveness of a certain resource as well as to study the interaction of own and borrowed formants and also it exemplifies the dynamics of word-formative standards in modern language. These processes in the analyzed category by the suffixes **-нн(я)** and **-ізаці(я)/-изаці(я)**, **-нн(я)** and **-к(а)** are demonstrated.

Keywords: system of language, language structure, word-formation, complex derivative unit, derivateme, derivate